

Jørgen Goul Andersen

Operationen lykkedes, men lægen døde. Socialdemokratiets kriser fra Krag til Lykketoft

Socialdemokratiet kan glæde sig over, at den velfærdsstat, det har været partiets hovedmål at opbygge, lever i bedste velgående og fremstår som økonomisk robust i forhold til fremtidens udfordringer. Socialdemokratiets egen historie siden 1970 har til gengæld været præget af tilbagevendende vælgerkriser. De skyldes ikke sociale ændringer, men afspejler navnlig problemer med at tilpasse sig til nye samfundsproblemer og nye politiske skillelinjer. Partiet har hidtil overvundet kriserne, ofte ved – med forsinkelse – at efterligne konkurrenterne. Den aktuelle krise er dog en tand værre end tidligere, for Socialdemokratiet har både kappet forankringen i arbejderklassen og mistet sit monopol på at være velfærdsstatens forsvarer. Desuden er velfærdsstaten måske ikke så politisk robust, som man er gået ud fra, og Socialdemokratiet synes usikker på, hvilke konstruktioner der er de bærende.

Trebindsværket om Socialdemokratiets historie, *En bygning vi rejser* (Bertolt et al., 1955), slutter med at konstatere, at bygningen *er* rejst – både bevægelsen og samfundsbygningen – men at der er “mængder af fejl og mangler at rette endnu”. I *Kamp og fornyelse* (Krag og Andersen, 1971), der dækker den næste periode frem til 100 års jubilæet i 1971, er udgangsbønnen, at det nu drejer sig om at “nedbryde resterne af klassesamfundet”. At ordet “fornyelse” indgår i titlen, er i grunden misvisende. For kursen var lagt, og den var der ingen tvivl om. Derimod fik bogen om udviklingen 1971-1996, der blev udgivet i forbindelse med 125 års jubilæet, titlen *Udfordring og omstilling* (Callesen et al., 1996). Det afspejler, at perioden efter 1970 havde været en turbulent tid for Socialdemokratiet. Og det skulle blive værre endnu.

Det 20. århundrede er blevet kaldt arbejderbevægelsens århundrede. Men betegnelsen passer kun på perioden indtil begyndelsen af 1970'erne. Indtil da var det arbejderbevægelsens reformkrav, der satte den langsigtede politiske dagsorden: Større social lighed og tryghed via offentlig regulering og udbygning af velfærdsstaten. Desuden gav de socialstrukturelle ændringer rygvind: Arbejderklassen voksede svagt, mens den gamle middelklasse af selvstændige gradvist blev skiftet ud med funktionærer.

Fra 1970 gik arbejderklassen imidlertid tilbage. Den makroøkonomiske styring slog fejl. Partiets oprindelige dagsorden var ved at være udtømt, og den næste store udbygning, økonomisk demokrati (ØD), led skibbrud. At velfærdsdagsordenen ikke var helt udtømt, ses af 1970'ernes store udbygning af den offentlige sektor, og det offentlige konsum voksede med yderligere næsten 20 pct. under Nyrup-regeringerne (Goul Andersen, 2002a). Men Socialdemokratiet var et barn af industri-samfundet og nationalstaten, og opbruddet i disse to kategorier og den økonomiske

styringsmodel satte nye dagsordener. Fra at være i offensiven for at omstille samfundet til sit projekt måtte Socialdemokratiet nu omstille sig selv for at følge med.

Det dramatiske 1973-valg var mest et præludium. Mange strømme flød sammen: Skatteprotest og delegitimering af skattesystem og velfærdsstat, modreaktioner mod det ny venstre og modreaktioner efter EU-afstemningen, der sammen med en svag statsminister bidrog til almindeligt opbrud. Det var en god tid at danne nye partier, og partier er seje, når de først er dannet. Valget var også et forvarsel om, at vælgerne var bevægelige, men hovedparten af de langsigtede udfordringer for Socialdemokratiet kom dog først senere. Her ses på en række af disse udfordringer og deres betydning for Socialdemokratiets kriser: Ændringer i den sociale struktur, værdipolitiske udfordringer fra det ny venstre og det ny højre, økonomiske ændringer, individualiseringen og udfordringerne på velfærdspolitikken.

Socialdemokratiet kan påberåbe sig et stort medansvar for velfærdsstaten og til dels også for dens omstilling og fornyelse. Udviklingen i 1990'erne fremstår som lidt af et mirakel: Økonomien blev genoprettet, arbejdsløsheden faldt med tre femtedele, den økonomiske lighed blev bevaret, og det offentlige udgiftstryk blev sænket markant. Den danske velfærdsstat hører desuden til blandt de mest robuste over for den fremtidige ældrebyrde (OECD, 2001; Goul Andersen, 2002a).

Socialdemokratiet selv er det derimod gået mindre heldigt. Trods kronisk dårlige meningsmålinger klarede partiet akkurat valgene i 1994 og 1998, men i 2001 gik det ikke længere. Partiet har vist stor tilpasningsevne til nye udfordringer, men har ofte reageret både sent og defensivt ved at overtage dele af oppositionens problemopfattelser og løsninger uden at reartikulere dem som elementer i en socialdemokratisk diskurs. I 2001 fik Venstre fravristet Socialdemokratiet rollen som velfærdsstatens eneste forsvarer. Socialdemokratiet er i dag uden anker i arbejderklassen og uden meget kompas i form af en ideologi eller et projekt.

Ændringerne i den sociale struktur og arbejderne borgerliggørelse

Socialdemokratiets vælgerproblemer søges undertiden forklaret med socialstrukturelle ændringer – en tankegang, der også har påvirket partiet. I lighed med Venstre, der ikke længere har mange landmænd at forlade sig på, har Socialdemokratiet været optaget at udstrække sin appel til nye vælgergrupper. Men analogien til Venstre er falsk. Erosionen af Venstres traditionelle vælgergrundlag er af en helt anden kaliber. Ganske vist er der blevet lidt færre arbejdere, men alene de samfundsgrupper, LO dækker, kunne give rigeligt med mobiliseringsgrundlag (jf. Esping-Andersen, 1999). Socialdemokratiet har derimod et problem, som Venstre ikke har, nemlig at de traditionelle vælgergrupper falder fra. Flertallet af LO-medlemmerne stemte borgerligt i 2001 – også kernegrupperne af manuelle arbejdere. Lidt ironisk kan man sige, at bekymringen for, at vælgergrundlaget skulle svinde ind, var overflødig, mens partiets bestræbelser for at slippe af med sit image som arbejderparti lykkedes alt for godt! Da det er gået samme vej for venstrefløjen, får vi det mest dækkende billede af udviklingen ved at se på arbejderpartierne (dvs. Socialdemokratiet og venstrefløjen) under ét, jf. tabel 1.

Udviklingen er frapperende. Funktionærernes og de selvstændiges tilslutning til arbejderpartierne var kun tre procentpoint lavere i 2001 end i 1966, men blandt

Tabel 1. Partivalg 1966-2001. Andel, der stemte på et arbejderparti (Socialdemokratiet + venstrefløjen). Pct.

	1966	1971	1973	1979	1984	1987	1990	1994	1998	2001
Arbejder	81	74	56	66	64	67	71	57	54	42
Funktionær	42	39	30	52	45	52	48	45	46	39
Selvstændig ¹	14	8	6	13	9	15	13	12	15	11
(N)										
Arbejder	2.419	320	682	372	647	660	515	714	848	833
Funktionær	1.886	298	756	480	1.130	1.099	965	1.129	1.183	1.366
Selvstændig ¹	1.514	105	456	201	212	302	211	248	233	189

Kilde: 1966: Gallup-data fra månederne efter valget (N=ca. 10.000). 1973: Vælgerundersøgelse april/maj 1974; data indsamlet af Gallup for Ingemar Glans (N=ca. 3.000). 1984: Valgundersøgelsen sammenlagt med Klassesurvey 1985, foretaget af Jørgen Goul Andersen og Jens Hoff (N=ca. 4000). 1971 og 1979: Valgundersøgelserne (N=hhv. 1.302 og 1.989). 1987-2001: Valgundersøgelserne med ekstra bus indsamlet efter valget (N=3-4.000).

1) Inkl. medhjælpende ægtefæller.

arbejderne var tilbagegangen 39 procentpoint, svarende til en halvering. Det er langt værre end ved katastrofevalget i 1973, hvor 56 pct. af arbejderne stemte på et arbejderparti. Ved samtlige valg derefter og frem til 1990 lå arbejdernes tilslutning til de socialistiske partier omkring 65 pct. Ved 2001-valget var tallet 42 pct. Ligesom i 1994 og 1998 stod det særlig slemt til blandt de yngre arbejdere: Kun 33 pct. af arbejdere under 40 år stemte på et arbejderparti i 2001. Gennem snart ti år har ikke-socialistisk partivalg været normen for de arbejdere, der er født efter 1965.

Der er ikke tale om nogen jævn udvikling. I 1990 så det ud til, at de gode, gamle dage var vendt tilbage: 71 pct. af arbejderne stemte på et arbejderparti, heraf hele 57 pct. på Socialdemokratiet. Men Nyrup-regeringerne frastødte lige fra starten arbejderne. Allerede i 1998 var resultatet værre end i 1973, og ved 2001-valget fortsatte den særligt store tilbagegang blandt arbejdere.

Det er gået mindst lige så galt for venstrefløjen som for Socialdemokratiet. I 1966 stemte 22 pct. af arbejderne på et venstrefløjsparti, i 1980'erne 15-20 pct. (Goul Andersen, 1989). I 2001 fik venstrefløjen kun syv pct. Dermed forblev Socialdemokratiet det største parti blandt arbejdere med 35 pct. af stemmerne – mod ca. 45 pct. i 1980'erne. Men i 1980'erne gik Socialdemokratiets tab især til venstrefløjen. Disse stemmer var mest til låns; det var især unge, der som regel kom tilbage med alderen. Tabet til den borgerlige fløj er alvorligere. Da midterpartierne ikke frister arbejderne – specielt ikke de radikale, der har den laveste arbejderandel af alle partier (Andersen og Goul Andersen, 2003) – betyder det også, at Venstre, Konservative og Dansk Folkeparti tilsammen havde absolut flertal blandt arbejderne i 2001: 52 pct. mod kun 49 pct. blandt funktionærerne. I den forstand er VK-regeringen i højere grad arbejdernes regering end funktionærernes.

Det er ikke udtryk for, at stigende velstand har ført til borgerliggørelse. For eksempel var der i 2001 også ikke-socialistisk flertal blandt de arbejdere, der bor til leje. Stigende velstand ville desuden vise sig som en gradvis udvikling, ikke et pludseligt fald som i 1994. Forskellen mellem arbejderes og funktionærers fordelingspolitiske holdninger har heller ikke ændret sig (Andersen og Goul Andersen, 2003). Det er nye politiske faktorer, der har trukket arbejderne mod højre, ikke velstandsudviklingen.

Nye værdier i 1970'erne og i 1990'erne

Socialdemokratiet kom under pres på grund af nye værdier omkring blandt andet miljø og indvandring. Rent empirisk er der (stort set) tale om én værdipolitisk dimension, som går på tværs af den traditionelle venstre-højredimension og omstrukturerer borgernes opfattelse af, hvad venstre og højre egentlig vil sige (Borre, 2003; Goul Andersen, 2003b). Men begrebsligt er det hensigtsmæssigt at skelne mellem to underdimensioner. En tredje værdiændring, stigende individualisme, diskuteres kort i forbindelse med velfærdsstaten.

Den første langsigtede udfordring for Socialdemokratiet var nye værdier omkring miljøbeskyttelse, opgør med hierarkiske organisationsformer og krav om autonomi, som i 1970'erne blev mobiliseret af nye græsrodsbevægelser med rod i mellemlagene. Nogle tolker de nye "postmaterielle" værdier som udslag af øget velstand (Inglehart, 1990), andre som opgør med industrialismens organisations-

former og vækstfilosofi (Loftager, 1987; Goul Andersen, 1990a). Under alle omstændigheder var der tale om en bred bevægelse, der også omfattede et opgør mod socialdemokratisk systemtænkning, og som blev allieret med andre bevægelser som for eksempel kvindebevægelsen. De nye værdier blev hurtigt overtaget af det ny venstre, der var som skabt til lejligheden; SF måtte dog i midten af 1970'erne gennem et hamskifte om blandt andet atomkraften. I Danmark blev mange af de nye værdier således artikulert i nær tilknytning til den traditionelle venstre-højre-akse: Miljøproblemer blev formuleret mere som et spørgsmål om profitjagt end som et spørgsmål om nulvækst. Det gjorde arbejderne mere modtagelige, og det lettede omstillingen for Socialdemokratiet (Goul Andersen, 1990b).

De vælgermæssige effekter var alligevel synlige i 1980'erne, hvor det så ud til, at Socialdemokratiet og venstrefløjen i takt med generationsudskiftningen kunne ende med at blive lige store (Svensson og Togeby, 1986). Men grøften mellem Socialdemokratiet og venstrefløjen var ikke længere så dyb. Socialdemokratiet var med på miljøvognen, partiet undgik atomkraft, og profilen blev skærpet med Ritt Bjerregaards opgør med de såkaldte kustoder midt i 1980'erne. Samtidig aftog radikalismen på venstrefløjen. Mange venstrefløjsvælgere var blevet en anden slags socialdemokrater, og Socialdemokratiet var blevet en anden slags socialdemokrati. Derfor kunne det umulige ske i 1990: Venstrefløjsvælgere i titusindvis gik over til Socialdemokratiet, og samtidig samlede manuelle arbejdere sig om partiet.

Som det fremgår af tabel 2, blev Socialdemokratiet ved de tre seneste valg opfattet som et grønt parti. Miljøet var et aktiv for Socialdemokratiet og et problem for Venstre på grund af tilknytningen til landbruget. Med Svend Auken som miljøminister fik Socialdemokratiet et endnu grønnere image frem til 2001. Det gjorde vælgerne imidlertid ikke. Navnlig var der markant fald i villigheden til at bruge flere penge på miljøet (Goul Andersen, 2003b), hvad enten det skyldtes tvivl om nødvendigheden, murren over grønne afgifter eller bare tryk forvisning om, at der blev taget hånd om miljøet. For første gang i mange år var miljøet næsten fraværende på vælgerens dagsorden ved 2001-valget (Goul Andersen, 2003a). S-R-regeringen forsøgte heller ikke at sætte emnet på dagsordenen. Det er heller ikke sikkert, det var lykkedes. I hvert fald havde udgiftskrævende miljøreformer ikke tiltrukket vælgere, og regulering og grønne afgifter havde de fået rigeligt af. Men det var dog det emne, hvor SR-regeringen stod stærkest i kompetencevurdering, og den havde et aktiv både i modstanderens svaghed og i strategien med at finde plussumsløsninger for miljø og erhvervsliv omkring udvikling af rene teknologier og lignende.

Mens Socialdemokratiet efterhånden med held klarede udfordringen fra det nye venstre, fik partiet i 1990'erne stadig større problemer med det ny højre, der mobiliserede på emner som indvandring og lov og orden. Disse emner følger sig sammen til en ny værdipolitisk dimension, der næsten er sammensmeltet med den forrige. Men baggrunden er forskellig. Mobiliseringen af det ny højre har især sin baggrund i globaliseringen, eller mere specifikt i multikulturalisme og etnisk konflikt. Og mens Socialdemokratiets grønne profil ikke skadede tilslutningen blandt traditionelle vælgere, har de nye højre-issues ramt lige ned i hjertet af det socialdemokratiske bagland.

Tabel 2. Vælgernes billede af partiernes placering på miljøpolitisk skala fra -100 til +100, samt selvplacering hos partiernes vælgere

	Miljøpolitik (+100=mest grønne)					(N)
	1994 (N=2.021)	1998 (N=2.001)	2001 (N=2.026)	Partiets placering iflg. egne vælgere	Selvplacering- partietsvælgere 2001	
F. SF	+69	+72	+60	+70	+53	120
A. Socialdemokratiet	+34	+38	+43	+40	+32	518
B. Radikale Venstre	+28	+30	+29	+31	+32	104
V. Venstre	-21	-17	-28	-16	+2	646
C. Konservative	-12	-16	-25	-14	+1	169
Q. Dansk Folkeparti	.	-43	-40	-21	0	204
Alle vælgere	+32	+27	+18			2.026

Spørgsmål: Man taler undertiden om en grøn dimension, hvor nogle partier markerer sig ved at lægge overordentlig stor vægt på miljøhensyn, mens andre siger, at miljøhensynene efterhånden er ved at tage overhånd. På denne skala står 1 for den mindst grønne politik, mens 5 står for den mest grønne. Hvor omtrent vil De placere ...? (Omkodet 1 = -100, 2 = -50 osv.).

Det ny højre har anslået en gammel *working class authoritarianism*, som var uden større praktisk betydning, så længe arbejderne fulgte en interessebestemt politik (Lipset, 1960). I 1990 fik Socialdemokraterne endog flest stemmer blandt de vælgere, der erklærede sig enige i, at "indvandring udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart", jf. tabel 3.

Fra 1990 til 2001 blev tilslutningen til socialistiske partier under ét halveret fra 53 til 27 pct. hos dem, der var helt enige i synspunktet. Samtidig steg tilslutningen til de borgerlige partier fra 41 til 71 pct. Tilslutningen til venstrefløjen øges i 2001 fra to pct. i gruppen af helt enige til 20 pct. i gruppen af helt uenige. For midterpartierne er de tilsvarende tal (ikke vist) henholdsvis to og 17 pct. Den socialdemokratiske vælgerprofil er i 2001 kommet mere på linje med partiet: Tilslutningen øges nu fra 25 til 33 pct. fra helt enig til helt uenig, hvor den i 1990 faldt fra 44 til 33 pct. Men profiltilpasningen er sket ved, at vælgere har forladt partiet.

Værdipolitikken har haft et enormt gennemslag i dansk politik siden 1990. I 2001 var alene holdninger til indvandring vigtigere for folks højre-venstre-selvplacering end deres holdning til de traditionelle højre-venstre-spørgsmål (Goul Andersen, 2003b). Værdipolitiske holdninger under ét har også større effekt på partivalget end traditionelle højre-venstre holdninger (Borre, 2003). Siden 1990 har den værdipolitiske højrefløj forladt Socialdemokratiet, og sympatibarometre peger på, at de i modsætning til andre partiskiftere sjældent længes tilbage.

Når emnet blev så ømtåleligt for Nyrup-regeringen, skyldes det ikke mindst regeringssamarbejdet med midterpartierne, der trak Socialdemokratiet *venstreover* på den værdipolitiske dimension og dermed længere væk fra partiets traditionelle vælgere. I takt med den stigende vægt på vælgernes dagsorden (i 2001 nævnte mere end halvdelen flygtninge-/indvandrerspørgsmål som vigtigste problem¹) måtte det nødvendigvis øge spændingen i forhold til traditionelle socialdemokratiske vælgergrupper. Selv efter de massive vælgertab til Venstre og Dansk Folkeparti i 2001 lå Socialdemokratiet ifølge vælgerne stadig til venstre for sine tilbageblevne vælgere på dette emne, jf. tabel 4. Midterpartierne trak samtidig Socialdemokratiet mod højre på den traditionelle venstre-højre-dimension. Det gjorde det vanskeligere at se forskellen i forhold til Venstre, der skiftede signaler i velfærdspolitikken, hvilket bidrog til at skærpe fokus på de områder, hvor der faktisk var forskel. Det var der på indvandrerpolitikken, og dér lå mange socialdemokratiske arbejdervælgere nærmere Venstre og Dansk Folkeparti end Socialdemokratiet.

Udfordringen omkring indvandring og etnisk politik er det ikke lykkedes Socialdemokratiet at håndtere. Stort set alle midler har været forsøgt: (1) overtale vælgere; (2) give efter og skifte politik, dvs. gennemføre stramninger; (3) skifte image ved hjælp af symbolske tiltag (a la udnævnelsen af Thorkild Simonsen som indenrigsminister); (4) fremstille andre partier som ekstreme (eller ikke stuerene); eller (5) tale om noget andet (Goul Andersen og Borre, 2003). Partiet hælder efter 2001-valget mere og mere til den sidste strategi som den mindst ringe. I 2001 håbede man tilsyneladende at få emnet hurtigt overstået ved selv at tage det op i starten af valgkampen med uspecificerede krav om stramninger. Men det førte til, at medierne gik i selvsving på emnet (van der Brugge og Voss, 2003), og at vælgerne blev mere overbeviste om en borgerlig regerings fortrin på indvandrerpolitikken, jf. tabel 5.

Tabel 3. Tilslutning til venstrefløjen, Socialdemokratiet og borgerlige partier 1990 og 2001, opdelt efter holdning til indvandring. Pct.

Indvandring udgør en alvorlig trussel mod vor nationale egenart	Socialdemokratiet		Venstrefløj		Socialister i alt		Borgerlige (V,K,Z,O)	
	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001
helt enig	44	25	9	2	53	27	41	71
delvis enig	38	28	4	2	42	30	48	66
hverken/eller	38	28	8	6	46	34	44	58
delvis uenig	34	30	10	9	44	39	40	49
helt uenig	33	33	27	20	60	53	24	30

Tabel 4. Vælgernes billede af partiernes placering på flygtningepolitisk skala fra -100 til +100, samt selvplacering hos partiernes vælgere

	Flygtningepolitik (+100 = kan tage mange flere)					(N)
	1994 (N=2021)	1998 (N=2001)	2001 (N=2026)	partiets placering ifølge egne vælgere, 2001	selvplacering partiets vælgere 2001	
Ø. Enhedslisten	+51	+60	+52	+57	+40	51
F. SF	+48	+47	+39	+29	+4	120
A. Socialdemokratiet	+26	+6	+4	-2	-24	518
B. Radikale Venstre	+17	+14	+17	0	+8	104
D. CD	+14	+10	-	-	-	22
Q. Kristeligt Folkeparti	+23	+6	+9	0	-11	39
V. Venstre	-42	-43	-54	-52	-49	646
C. Konservative	-34	-43	-52	-53	-41	169
Z. Fremskridtspartiet	-95	-93	.	-	-	6
Q. Dansk Folkeparti	.	-97	-95	-95	-80	204
Alle vælgers selvplacering	-29	-34	-35			2.026

Spørgsmål: Partierne er blandt andet uenige om, hvor mange flygtninge vi kan tage imod. Nogle mener, vi tager imod alt for mange. Andre siger, vi sagtens kan tage imod flere flygtninge. Her er en skala fra 1 til 5, hvor 1 står for, at vi skal tage imod langt færre flygtninge end nu, 2 står for lidt færre flygtninge, 3 står for det samme antal som nu, 4 står for lidt flere flygtninge, og 5 står for, at vi skal tage imod mange flere flygtninge, end vi gør nu. Hvor omtrent vil De placere ...?

Tabel 5. Vælgernes vurdering af regeringsalternativernes evne til at sikre en fornuftig flygtninge-/indvandrerpolitik

Hvem er bedst ... til at sikre en fornuftig flygtninge-/indvandrerpolitik				
	Borgerlig regering bedst	Ingen forskel/ ved ikke	SD- regering	Overvægt borgerlig regering bedst
Februar 1997	42	26	32	+10
Februar 1998	42	27	31	+11
Valg 1998	38	29	33	+5
November 2001	47	21	32	+15
Valg 2001	54	17	29	+25

En sjette strategi havde været at udvikle nye problemdefinitioner, som kunne slå bro mellem partiets humanistiske fløj og de traditionelle vælgere, evt. i dialog med indvandrere i partiet. Men det er ikke lykkedes at finde en sådan formel, der kunne bringe partiet i offensiven. Under VK-regeringen kan Socialdemokratiet måske til gengæld håbe på, at de gennemførte stramninger (lidt som en parallel til miljøpolitikken under SR-regeringen) af sig selv vil bringe emnet længere ned på vælgernes dagsorden. Formentlig er det også på den baggrund, at Socialdemokratiet ikke har taget til genmæle over for de gennemførte stramninger.

Økonomisk kompetence i nye økonomiske omgivelser

Når det gælder økonomien, har Socialdemokratiet i højere grad haft held til at udvikle egne problemdefinitioner og løsninger, der kunne bringe partiet i offensiven. Det gælder navnlig aktivlinjen i arbejdsmarkedspolitikken og diskursen derom.

Historien startede dog særdeles dårligt. Da Socialdemokratiet overlod regeringsmagten til Poul Schlüter i 1982, skete det i forventning om, at vælgerne ville strømme til, når de fandt ud af, hvad den borgerlige politik gik ud på. Kunne den borgerlige regering så i mellemtiden gennemføre nogle ubehagelige, men nødvendige stramninger, ville det ikke være uvelkomment. Men Socialdemokratiet undervurderede vælgernes krisebevidsthed og villighed til at acceptere "nødvendige" stramninger (Petersen et al., 1987; Goul Andersen, 1994). Samtidig fik Schlüter-regeringen knyttet stor symbolværdi til den faste kronekurs.

Faktisk overtog Socialdemokratiet ret hurtigt regeringens økonomiske recept (partiet havde selv pønset på noget lignende), men da var det for sent. Partiet kom til at stå med et så stærkt ry for økonomisk uansvarlighed, at vælgerne endnu i 1990 anså "Socialdemokratiets økonomiske politik før 1982" som en afgørende forklaring på landets aktuelle økonomiske problemer (Goul Andersen, 1994). Først i 1998 havde Socialdemokratiet fået rettet op på sit økonomiske image. Men da var de økonomiske problemer røget langt ned på vælgernes dagsorden, om end det bidrog lidt til at mildne valgnerlaget i 2001 (Borre, 2003b).

Mens "afgrundsdebatten" havde folkelig appel, foregik omstillingen til et nyt økonomisk paradigme på eliteplan. I den udstrækning, betalingsbalancehensynet

ikke allerede havde gjort det, satte liberaliseringen af internationale kapitalbevægelser i 1980'erne en stopper for traditionelle socialdemokratiske/keynesianske kriseløsninger, fordi de ville skabe inflationsforventninger og kapitalflugt. Samtidigt skiftede den dominerende økonomiske filosofi fra at se statslig regulering som løsning på markedets imperfektioner til i højere grad at se markedet som løsningen og regulering som problemet (Sandmo, 1991). Navnlig blev det opfattelsen, at ledigheden var overvejende strukturel, nemlig et udslag af strukturproblemer på arbejdsmarkedet, primært uheldige incitamenter, overdreven regulering og manglende markedstilpasning af lønninger (OECD, 1994). I Danmark blev de store lønstigninger i 1987 (formentlig fejlagtigt, jf. Ibsen, 1992) set som udslag af, at ledigheden nu var nået ned på strukturledighedsniveauet og derfor ikke kunne forbedres yderligere uden strukturreformer på arbejdsmarkedet.

Globaliseringen og det udbudsøkonomiske paradigme gav omstillingsproblemer for de socialdemokratiske partier i mange lande (Kitschelt et al., 1999; Mishra, 1999), men i Danmark skete tilpasningen næsten umærkeligt og smertefrit. Strukturledighedsdiagnosen blev anslået i forårsrapporten fra Det økonomiske Råd i 1988 og fulgt op med KVR-regeringens *Hvidbog om arbejdsmarkedets strukturproblemer* året efter. Diagnosen blev bekræftet af fagbevægelsen i betænkningen fra Zeuthen-udvalget (Udredningsudvalget vedrørende arbejdsmarkedets strukturproblemer, 1992) og lå sammen med rapporten fra Udvalget om Personbeskatning (1992) til grund for Nyrup-regeringens store arbejdsmarkeds- og skattereform i 1993. I den socialdemokratiske version var det dog ikke mindstelønnen og dagpengene, der skulle sænkes, men derimod arbejdspligten, der skulle indskræpes, og især kvalifikationerne, der via uddannelse og aktivering skulle hæves, så produktiviteten kunne berettigede de høje mindstelønninger. Socialdemokratiet overtog problemforståelsen ret ukritisk, men fandt alligevel en formel, der bragte partiet i offensiven og fik andre røster til at forstumme. Prisen var en vis forringelse af de lediges sociale rettigheder (Clasen, Kvist og Oorschot, 2001; Green-Pedersen, 2002; Korpi, 2002; Goul Andersen, 2002b), men systemet overgår stadig de fleste med hensyn til at afværge fattigdom blandt de ledige.

Socialdemokratiets mulighed for *credit claiming* var dog begrænset, fordi vælgerne aldrig rigtig har troet på aktiveringens effektivitet (Goul Andersen, 2000b). Politikken har nydt høj legitimitet, men næppe styrket regeringens sociale image. Dette image har i det hele taget ikke haft det for godt, og netop forvaltningen af velfærdspolitikken var én årsag til det socialdemokratiske valgnederlag i 2001.

Fra tvivl om velfærdsstaten til tvivl om Socialdemokratiets velfærdskompetence

“Socialdemokratiet elsker velfærdsstaten”, udtalte Anker Jørgensen engang sidst i 1970'erne. Men gør vælgerne det også? Og er kærligheden til velfærdsstaten nok til også at sikre vælgernes kærlighed til Socialdemokratiet?

Vælgernes kærlighed til velfærdsstaten

Tvivlen om vælgernes opbakning til velfærdsstaten toppede i 1970'erne og begyndelsen af 1980'erne, hvor typiske forklaringer var stigende velstand, middel-

klassens vækst eller stigende individualisme. Andre talte om fiskale illusioner: Forestillingen om samtidig at kunne få mere velfærd og lavere skat (Citrin, 1979). I de senere år har antagelsen derimod typisk været, at vælgerne elsker velfærdsstaten så ubetinget, at enhver form for nedskæring støder på modstand, hvis den ikke camoufleres (Pierson, 1994).

Virkeligheden ligger nærmere det sidste end det første, og der er grund til at mene, at teorierne hviler på forsimplede antagelser om, hvad der bestemmer borgernes holdninger. Det samme gælder ideen om, at velfærdsordninger primært støttes af de grupper, der umiddelbart nyder gavn af dem. I Danmark er det lige nu de 40-59-årige – dem, der betaler gildet – der er mest positive, mens unge og ældre, der nyder mest gavn af velfærden, er mere skeptiske (Goul Andersen, 2003c). Tilslutningen til velfærdsstaten er ikke kun bestemt af egen- eller gruppeinteresser, men i mindst lige så høj grad af institutioner, værdier og normer. Desuden er tilslutningen betinget af tillid til fairness og effektivitet – herunder oplevelsen af, at der er råd til velfærden.

I Danmark har der to gange været rejst tvivl om tilslutningen til velfærdsstaten: Efter skatteoprøret i 1973 og under firkløverregeringen først i 1980'erne. Ved begge lejligheder synes fairness og effektivitet at have været hovedproblemet. Skatteoprøret i 1973 skyldtes ikke kun stigende skatter, men også en udbredt opfattelse af, at der blev frådset, at offentligt ansatte var dovne, at socialt misbrug var udbredt, og navnlig at skattebyrden ikke var retfærdigt fordelt. Mogens Glistrups nul-skat rev tæppet væk under skattesystemets legitimitet. Aldrig er der målt så stærkt et vælgerønske om at *hæve* skatten for høje indkomster som i 1973. Og aldrig har oplevelsen af socialt misbrug og politikerødselhed været så udbredt. Ti år senere var baggrunden en anden: Når der var udbredt accept af firkløverregeringens sparepolitik, skyldtes det en oplevelse af, at der måtte spares for ikke at havne i den økonomiske afgrund.

Generelt er tilslutningen til velfærdsstaten betinget af (1) retfærdig byrdefordeling; (2) retfærdige procedurer, gennemsigtighed og lavt misbrug/skattesnyd; (3) høj målopfyldelse og produktivitet samt (4) oplevet økonomisk bæredygtighed (Rothstein, 1994; Svallfors, 1996; Goul Andersen, 1999). Egeninteresser er ikke uvæsentlige, navnlig ikke ved nedskæringer, men det er karakteristisk, at løfter om skattelettelse kun har fænget hos de fem-ti pct. med de højeste indkomster (Goul Andersen, 2003b). Efter overvindelsen af ovennævnte problemer har der været høj opbakning om velfærdsstaten og villighed til at betale høje skatter.² Derimod kan diskussionen om den fremtidige ældrebyrde muligvis skabe forståelse for besparelser.

Individualisme og tilslutning

Der er heller ikke tegn på, at stigende individualisme underminerer solidariteten. Individualisme er et flerdimensionalt fænomen (Ester et al., 1994; Jenssen, 1993), og det er ikke den snævre egoisme, der er tiltaget, men mere en autonomi- og individualitetstrang, der ikke strider mod velfærdsstatens solidaritet (Martinussen, 1988). Til gengæld støder individualismen an mod en *top-down* styret, standardiseret eller formynderisk velfærdsstat. Individualister ønsker *voice* og *exit* i

velfærdsstaten, dvs. medbestemmelse og valgfrihed, men begge dele har de fået i Danmark (Hoff, 1993), næsten før kravene er opstået. Når det gælder *exit*, er det netop det at have muligheder, der tæller, fordi det styrker brugernes ressourcer. Forestillinger om, at folk vil shoppe rundt i den offentlige sektor som andre forbrugere og se på varedeklARATIONER, rammer derimod over målet. Det har været lidt af en mærkesag for VK-regeringen efter 2001-valget, men publikum har virket ret indifferent.

Ejer Socialdemokratiet velfærdsstaten?

Den brede tilslutning til velfærdsstaten har traditionelt været Socialdemokratiets største aktiv i forhold til vælgerne. Så meget desto alvorligere er det, at partiets *issue ownership* på velfærden blev brudt ved 2001-valget. Vælgerne mente ikke længere, at Socialdemokratiet var bedst til at varetage velfærdsopgaverne.

Dette tab af kompetence-image er navnlig sat ind efter 1998 og er en vigtig medvirkende forklaring på valgnederlaget i 2001 ved siden af værdipolitikken. Navnlig gik det tilbage på sundhedsområdet, hvor valgkampen bestyrkede vælgerens opfattelse af, at velfærdsstaten havde det bedst med en borgerlig regering ved roret. I februar 1998 mente 44 pct., at den socialdemokratisk ledede regering

Tabel 6. Vælgerens vurdering af regeringsalternativernes evne til at sikre velfærden. Pct.

Hvem er bedst ...	Borgerlig regering bedst	Ingen forskel/ ved ikke	SD- regering	Overvægt borgerlig regering bedst
Til at sikre tilfredsstillende forhold for de ældre				
September 1996	22	35	43	-21
Februar 1998	24	30	46	-22
Valg 1998	17	38	45	-28
November 2001	34	23	43	-9
Valg 2001	36	33	32	+4
Til at sikre den rette balance mellem skattetryk og social tryghed				
Valg 1994	25	35	40	-15
Februar 1997	31	32	37	-6
Valg 1998	24	31	45	-21
November 2001	36	21	43	-7
Valg 2001	35	27	38	-3
Til at sikre et velfungerende sundhedsvæsen				
September 1996	25	34	41	-16
Februar 1997	27	33	40	-13
Februar 1998	26	30	44	-18
Valg 1998	23	43	34	-11
November 2001	40	24	36	+4
Valg 2001	45	30	25	+20

ville være "bedst til at sikre et velfungerende sundhedsvæsen". Kun 26 pct. havde størst tillid til en borgerlig regering. Ved valget i 1998 bevarede Socialdemokratiet forspringet, men stadig flere fandt regeringsalternativerne lige gode. Ved valgkampens start i 2001 stod det 40-36 i borgerlig favør, og i valgundersøgelsen efter valget sejrede de borgerlige 45-25. Navnlig Venstres løfte om at lade pengene følge patienten fængede hos et stort flertal (Goul Andersen, 2003b), næppe af ideologiske grunde, men fordi det indebar en styrkelse af patientens rettigheder og afhjælpning af ventelister.

"Tilhører" velfærdsstaten Socialdemokratiet?

Når Socialdemokratiet mistede førstefødselsretten til velfærden, skyldtes det dels dårligt politisk håndværk (uholdbare løfter, som amter og kommuner skulle indfri), dels at Venstre havde opgivet sit tidligere minimalstats-image. Socialdemokratiet har håbet på, at Venstre i længden ville vise sit "sande" nyliberalistiske ansigt, og partiet kan måske få hjælp fra frustrerede nyliberale ideologer i Venstre. Spørgsmålet er dog, om det ikke er en lige så from forventning som tidligere tiders borgerlig ønsketænkning om, at Socialdemokratiet ville vise sit "sande" socialistiske ansigt, eller lade "pengene fosse ud af statskassen", som partiet engang havde ry for.

Socialdemokratiet fik lært, at markedsøkonomi og økonomisk ansvarlighed var grundprincipper, som partiet skulle holde sig til, hvis partiet ville besidde regeringsmagten. Venstre synes at have draget en tilsvarende lære, at det drejer sig om at bevare et velfærdsimage, som de nyvundne vælgere vil være trygge ved, og kun gennemføre reformer i den udstrækning, det kan ske uden at skabe modvilje i det segment af vælgere, der tidligere ville have stemt socialdemokratisk.

Det er *image*, der her er sigtepunktet. VK-regeringen har gennemført flere ulighedsskabende tiltag (så som omlægningen af den Særlige Pensionsopsparing, starthjælpen for indvandrere og de i 2003 gennemførte skattelettelser). Ingen af disse tiltag har slået skår i VK-regeringens *velfærdsimage*, og Socialdemokratiet har ikke kunnet mobilisere imod dem. Tilmed har Dansk Folkeparti kunnet pynte på sit socialpolitiske *image* ved at kræve flere penge til de svageste pensionister.

Hvis det lykkes Anders Fogh Rasmussen at fastholde sin velfærdspolitiske strategi, kan det blive vanskeligt for Socialdemokratiet at generobre patentet på velfærdsstaten. Partiets mest synlige alternativ i 2001-2002 var en skatteplan, der låner liberale tanker legitimitet ved at bekræfte behovet for lavere personskat, men tilbyder skatteomlægninger frem for skattesænkninger. Som reaktionen på regeringens skattelettelser i foråret 2003 viste, er skattelettelser ikke populære, men skatteomlægninger er decideret upopulære (Goul Andersen, 2003c). Kun VK-regeringens vilje til stram styring af serviceudgifterne giver Socialdemokratiet håb om, at vælgernes kærlighed til velfærdsstaten vil gøre Socialdemokratiet mere tiltrækkende.

Velfærdsstatslige orienteringsproblemer, italesættelsesdynamikker og rustende kærlighed

Socialdemokratiet synes også at have orienteringsproblemer i relation til velfærdsstaten. Velfærdsstatslig teori ville karakterisere nogle af partiets velfærdspolitiske

målsætninger om målretning som mere liberale og mindre socialdemokratiske end VK-regeringens. Og nogle af de institutionelle ændringer, der er blevet gennemført med Socialdemokratiets billigelse, risikerer på længere sigt at føre til, at vælgeres kærlighed til velfærdsstaten rustner.

Det særligt "socialdemokratiske" ved de universelle velfærdsstater i Skandinavien er ifølge etableret teori, at velfærdsstaten er for alle, at den giver skattefinansierede ydelser uafhængigt af tidligere arbejdsindkomst og arbejdsmarkedsstatus, og at den lægger stor vægt på offentlige serviceydelser (Esping-Andersen, 1990). Modsat målretter den "liberale" velfærdsmodel ydelserne til de svage: Staten skal primært afhjælpe fattigdom og sikre dem, der ikke kan sikre sig selv. Både den universelle og den "konservative" (kontinentaleuropæiske) model er derimod folkeforsikringssystemer, der omfatter alle eller i hvert fald alle på arbejdsmarkedet. Disse systemer giver større omfordeling, fordi – som Titmuss (1976) har udtrykt det – *welfare for the poor* altid ender med at blive *poor welfare*.

At målrettede ydelser omfordeler mindst, er ikke intuitivt indlysende (Green-Pedersen, 2003), men logisk. Målrettede ordninger bygger på altruisme (fra os til dem), ikke på solidaritet (alle for alle); modtagerne bliver ofte glemt eller ofre for stigmatisering, fordi de er uden ressourcestærke fortalere; og der omfordeles ganske enkelt mindre. Universalismen kan godt gradbøjes ved at give mest til de svage (for eksempel pensionstillæg) eller i modsat retning (som højest pension til dem, der har haft højest indkomst). Det afgørende er, at den kollektive sikring omfatter alle og er det dominerende element.

Paradoksalt nok gjorde de borgerlige regeringer i 1980'erne velfærdsordningerne mere universelle, mens venstrefløjens og kræfter inden for Socialdemokratiet i de seneste år har stillet krav om større målretning til de svage (Goul Andersen, 2000a; Green-Pedersen, 2003). Delvist som følge af, delvist camoufleret af skattereformen i 1993, har Socialdemokratiet samtidig øget det behovsprøvede pensionstillæg til ca. halvdelen af den fulde folkepension.

Paradokset må nok delvist forklares med prioritering af kortsigtede effekter frem for langsigtede. For de borgerlige partier er omkostningen, at universalisme cementerer et højt udgifts- og skatteniveau og en høj tilslutning til velfærdsstaten, men ellers bygger universalismen på ganske liberale principper. Universalismen er dog også markedskonform (skaber få negative incitamenter), ubureaukratisk, mindre afhængighedsskabende (ikke tilskyndelse til at fremstille sig selv som svag) og rettighedsbaseret.³ For Socialdemokratiet er risikoen ved målretning ikke blot større ulighed på længere sigt, men i værste fald en selvforstærkende underminering af velfærdsstatens legitimitet.

Målretningen er startet på det mest centrale velfærdsområde, nemlig pensioner, hvor der i Danmark er gennemført en stille revolution, nemlig en gradvis privatisering af pensionssystemet i og med indførelsen af arbejdsmarkedspensioner (Hinrichs, 2002). Mange af fremtidens pensionister vil have pæne indkomster og kun modtage folkepensionens grundbeløb.

Arbejdsmarkedspensionernes tendens til at skabe større ulighed kan delvist neutraliseres via større behovsprøvning af andre ydelser. Men det kan udløse videre dynamikker: Italesættelsen af pensionister som "svag" gruppe aftager. Pres-

set øges for at fjerne særordninger for pensionister, der reelt er del af pensions-systemet, og måske også for at fjerne folkepensionens grundbeløb. Udviklingen kan gå i retning af, at en stor del af befolkningen reelt bliver udmeldt af folkeforsikringen på pensionsområdet, samtidig med, at basisbeløbet for de svage falder. Det er denne svækkelse af de svage pensionister – som sker i ly af, at “pensionister ikke længere er en svag gruppe” – Dansk Folkeparti har sanset. Udviklingen på pensionsområdet kan desuden få bredere afsmittning. Alt andet lige forstærkes tendensen til at se velfærdsstaten som en foranstaltning målrettet til de svage. *Worst case*-scenariet for Socialdemokratiet er en selvforstærkende residualisering af velfærden og dermed en delegitimering af velfærdspolitikken.

Konklusion

Op gennem 1970'erne og 1980'erne var der hele forskningstraditioner, der beskæftigede sig med Socialdemokratiets krise. Negative forudsigelser har imidlertid altid vist sig overdrevne. I Danmark har Socialdemokratiet bevæget sig op og ned, og partiet vil nok også fremover finde udveje på vælgermæssige problemer. Men udviklingen for partiet har ikke været så gunstig som for den samfundsmodel, partiet ynder at tage ansvaret for. Det er valget i 2001 et markant billede på.

Hvad er årsagen så til de tilbagevendende kriser? Her er det vigtigt at slå fast, at partiets hovedproblem ikke er de sociale ændringer. Problemet i 1990'erne har været et frafald blandt tidligere kernevælgere i arbejderklassen, i 2001 forstærket af et generelt fald i alle samfundsgrupper. I begge tilfælde er det politiske faktorer, der er forklaringen, ikke sociale.

Mange af de politiske faktorer har dog rod i mere grundlæggende samfundsændringer. Overgangen fra industrisamfund til informationssamfund og fra homogen nationalstat til et mere eller mindre multikulturelt samfund i en globaliseret verden har bragt nye problemer og konflikter med sig. Og det var været disse, der siden 1970'erne har sat dagsordenen, mens Socialdemokratiets klassiske reformprogram for samfundet er blevet noget, der “blot” skal bevares eller forsvares.

Nye industrialismekritiske værdier var den første udfordring, som en overgang i 1980'erne så ud til at skulle gøre Socialdemokratiet og venstrefløjen lige store. Men Socialdemokratiet skiftede profil og blev igen det store samlende parti også for miljøbevidste og antiautoritære vælgere. Stigende individualisme har partiet også kunnet tilpasse sig: Den socialdemokratiske “beton” har været ganske porøs, når det gjaldt accept af brugerindflydelse og fritvalgsmuligheder. Og stigende individualisme underminerer ikke den solidaritet, velfærdsstaten hviler på: Der er intet usolidarisk i at ønske kontrol over tilrettelæggelsen af sin egen tilværelse.

1980'ernes pres fra venstre på værdispørgsmål faldt sammen med pres fra højresiden på økonomien. Socialdemokratiet havde pådraget sig et omdømme for økonomisk uansvarlighed, som kastede navnlig privatansatte funktionærer i armene på de borgerlige partier. Men i 1990'erne fik Socialdemokratiet mulighed for at reparere på dette image og samtidig vise, at velfærdsstaten var i stand til også at klare de nye økonomiske udfordringer i en globaliseret verdensøkonomi. Perioden fra midten af 1990'erne “burde” således have været Socialdemokratiets lykkelige

epoke: Økonomien blev genoprettet, og arbejdsløsheden afhjulpet under en socialdemokratisk regering, mens vælgerfokus er på velfærdsforbedringer.

Partiets problem var, at indvandringen gav anledning til en ny værdipolitisk mobilisering, der også tog lov og orden og andre holdninger med sig, som altid har nydt betydelig støtte blandt lavtuddannede og arbejdere, men traditionelt ikke har haft større betydning for partivalget. Partikonkurrencen er vigtig: At det hendøende Fremskridtsparti tog sagen op fra midten af 1980'erne, og at Venstre øjnede mobiliseringspotentialer, var med til at forværre Socialdemokratiets problemer.

Et mere overset aspekt er, at valgnederlaget 2001 også må tilskrives Socialdemokratiets tab af "ejendomsretten" til velfærden. Venstres strategi om at tiltrække tidligere socialdemokratiske vælgergrupper ved at renoncere på modstanden mod velfærdsstaten, fremstille sig som effektive administratorer af velfærdsstaten og samtidig mobilisere på de værdipolitiske spørgsmål er en cocktail, som Socialdemokratiet indtil videre har haft særdeles svært ved at finde noget svar på. Uden evne til at formulere en ny værdipolitisk diskurs, der kan bygge bro til partiets traditionelle støtter blandt arbejdere, er partiet henvist til at håbe på, at værdipolitikken vil træde i baggrunden, og/eller at VK-regeringens velfærdsprofil undermineres af besparelser eller af frustrationer i baglandet – dvs. blandt liberale ideologer og i erhvervslivet.

Men selv velfærdsholdninger er ikke givne. De afhænger også af partiernes evne til at formulere egne, kommunikérbare virkelighedsopfattelser og tilhørende løsninger. Her synes Socialdemokratiet usikker på velfærdsprincipperne, ligesom institutionelle ændringer også kan svække den legitimitet for velfærdsstaten, der traditionelt har sikret Socialdemokratiet en førerstilling i dansk politik.

Noter

1. Der kunne nævnes fire emner, men gennemsnittet var 2½. Flygtninge-/indvandrerspørgsmål omfattede 20 pct., af samtlige svar. Mange af disse var dog udtryk for en klart positiv holdning.
2. Er skattelettelser ikke populære, så er skatteomlægninger uden reelle skattelettelser dog langt mere upopulære. Der findes næppe en form for skatteomlægning, som ikke vil have et betydeligt flertal af vælgerne imod sig. Socialdemokratiske skattereformer og tanker herom hører til de mest upopulære tiltag overhovedet, mens Venstres skattestop ikke er elsket, men dog anses for det mindste onde (Goul Andersen, 2003d).
3. Derfor er den universelle velfærdsstat *ikke* kun Socialdemokratiets værk. Netop de *universelle* træk skyldes i høj grad borgerlige partiers påvirkning (Baldwin, 1990; Nørgaard, 2000; Goul Andersen, 2000a; Green-Pedersen, 2003). Ud fra et fordelingssynspunkt er den nordiske model *politics against markets*, men ud fra et økonomisk synspunkt er den også *politics for markets*. Universalismen tilgodeser både liberale og sociale hensyn.

Litteratur

Andersen, Johannes og Jørgen Goul Andersen (2003). "Klassernes forsvinden", kapitel 13 i Jørgen Goul Andersen og Ole Borre (red.), *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*, Århus: Systime.

- Baldwin, Peter (1990). *The Politics of Social Solidarity*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bertolt, Oluf, Ernst Christensen og Poul Hansen (1955). *En bygning vi rejser. Den politiske arbejderbevægelses historie i Danmark*, I-III, København: Fremad.
- Borre, Ole (2003a). "To konfliktdimensioner", kapitel 11 i Jørgen Goul Andersen og Ole Borre (red.), *Politisk Forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*, Århus: Systime.
- Borre, Ole (2003b). "Økonomiske faktorer", kapitel 19 i Jørgen Goul Andersen og Ole Borre (red.), *Politisk Forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*, Århus: Systime.
- Borre, Ole and Jørgen Goul Andersen (1997). *Voting and Political Attitudes in Denmark*. Århus: Aarhus University Press.
- Callesen, Gerd, Steen Christensen og Henning Grelle (red.) (1996). *Udfordring og omstilling. Bidrag til Socialdemokratiets historie, 1971-1996*, København: Fremad.
- Citrin, Jack (1979). "Do People Want Something for Nothing: Public Opinion on Taxes and Government Spending", *National Tax Journal*, Vol. 32, No. 2, pp. 113-130.
- Clasen, Jochen, Jon Kvist and Wim van Oorschot (2001). "On condition of work: Increasing work requirements in unemployment compensation schemes", pp. 198-231 in Mikko Kautto, Johan Fritzell, Bjørn Hvinden, Jon Kvist and Hannu Uusitalo (eds.), *Nordic Welfare States in the European Context*, London: Routledge.
- Det økonomiske Råd (1988). *Dansk Økonomi*. Forår 1988, København: Det økonomiske Råd.
- Esping-Andersen, Gøsta (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen, Gøsta (1999). "Politics without Class: Postindustrial Cleavages in Europe and America", pp. 293-316 in Herbert Kitschelt, Peter Lange, Gary Marks and John D. Stephens (eds.), *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ester, Peter, Loek Halman and Ruud DeMoor (1994). *The Individualizing Society?* Tilburg: Tilburg University Press.
- Goul Andersen, Jørgen (1989). "Social klasse og parti" pp. 176-207 i Jørgen Elklit og Ole Tonsgaard (red.), *To folketingsvalg. Vælgerholdninger og vælgeradfærd i 1987 og 1988*, Aarhus: Politica.
- Goul Andersen, Jørgen (1990a). "'Environmentalism', 'New Politics', and Industrialism: Some Theoretical Perspectives", *Scandinavian Political Studies* Vol. 13, No. 2, pp. 101-118.
- Goul Andersen, Jørgen (1990b). "Denmark: Environmental Conflict and the 'Greening' of the Labour Movement", *Scandinavian Political Studies*, Vol. 13, No. 2, pp. 185-210.
- Goul Andersen, Jørgen (1994). "Environmentalism", "New Politics", and Industrialism: Some Theoretical Perspectives", *Scandinavian Political Studies*, Vol. 13, No. 2, pp. 101-118.
- Goul Andersen, Jørgen (1999). "Samfundsøkonomi, interesser og politisk adfærd", pp. 15-136 i Eggert Petersen et al., *Livskvalitet og holdninger i det variable nichesamfund*, Århus: Psykologisk Institut/Aarhus Universitetsforlag.
- Goul Andersen, Jørgen (2000a). "Welfare Crisis and Beyond", pp. 69-87 in Stein Kuhnle (ed.), *Survival of the European Welfare State*, London: Routledge.
- Goul Andersen, Jørgen (2000b). "Velfærdens værdier". upubl. manus.
- Goul Andersen, Jørgen (2002a). "Velfærd uden skatter. Det danske velfærdsmirakel i 1990'erne", *Politica*, 34. årgang, nr. 1, pp. 5-23.
- Goul Andersen, Jørgen (2002b). "Work and Citizenship: Unemployment and Unemployment Policies in Denmark", pp. 59-84 in Jørgen Goul Andersen and Per H. Jensen (eds.), *Changing Labour Markets, Welfare Policies and Citizenship*, Bristol: Policy Press.
- Goul Andersen, Jørgen (2003a). "Vælgernes nye politiske dagsorden", kapitel 9 i Jørgen Goul Andersen og Ole Borre (red.), *Politisk Forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*, Århus: Systime.
- Goul Andersen, Jørgen (2003b). "Socialdemokratiets tab af ejerskab til velfærden. Partiernes ændrede image ved 2001-valget", kapitel 10 i Jørgen Goul Andersen og Ole Borre (red.), *Politisk Forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*, Århus: Systime.
- Goul Andersen, Jørgen (2003c). "Farligt farvand: Vælgernes holdninger til velfærds politik og skatter", kapitel 18 i Jørgen Goul Andersen og Ole Borre (red.), *Politisk Forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*, Århus: Systime.

- Goul Andersen, Jørgen (2003d). "Velfærdsstatens værdigrundlag: Forskellige velfærdsprincipper og deres betydning", manus til Per H. Jensen (red.) (titel ukendt).
- Goul Andersen, Jørgen og Ole Borre (2003). "Nye skillelinjer og nye vælgere", kapitel 1 i Jørgen Goul Andersen og Ole Borre (red.), *Politisk forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*, Århus: Systime.
- Green-Pedersen, Christoffer (2002). *Party Competition and Welfare-State Retrenchment in Denmark and the Netherlands from 1982 to 1998*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Green-Pedersen, Christoffer (2003). "Still there but for how long? The counter-intuitiveness of the universal welfare model and the development of the universal welfare state in Denmark", *CCWS Working Paper 2003-31*. Aalborg: Centre for Comparative Welfare Studies, Aalborg University.
- Hinrichs, Karl (2002). "Basic security plus private employment-related pensions: Do Australia, Denmark, the Netherlands and Switzerland show the way for public pension reform in European Social Insurance Countries?" Paper presented at XV World Congress of Sociology, Brisbane, July 7-13. Special session: The Politics of Pensions.
- Hoff, Jens (1993). "Medborgerskab, brugerrolle og magt", pp. 75-106 i Johannes Andersen, Ann-Dorte Christensen, Kamma Langberg, Birte Siim og Lars Torpe, *Medborgerskab. Demokrati og politisk deltagelse*, Århus: Systime.
- Ibsen, Flemming (1992). "Efter Zeuthen-rapporten", *Samfundsøkonomen*, Nr. 6, pp. XX-YY.
- Inglehart, Ronald (1990). *Culture shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Jenssen, Anders Todal (1993). *Verdivalg. Ny massepolitikk i Norge*, Oslo: Gyldendal Ad Notam.
- Kitschelt, Herbert, Peter Lange, Gary Marks & John D. Stephens (eds.) (1999). *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Korpi, Walter (2002). *Velfærdsstat og socialt medborgerskab. Danmark i et komparativt perspektiv*, Århus: Magtudredningen.
- Krag, Jens Otto og K.B. Andersen (1971). *Kamp og fornyelse. Socialdemokratiets indsats i dansk politik 1955-71*, København: Fremad.
- Lipset, Seymour Martin (1960). *Political Man. The Social Bases of Politics*. Garden City, NY: Doubleday.
- Loftager, Jørn (1987). "Et postindustrielt samfund", i Hans Fink, Henrik Horstbøll og Ole Høiris (red.), *Grænser for rationalitet. Det postindustrielle og kulturforskningen*, Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Martinussen, Willy (1988). *Solidaritetsens grænser. En undersøgelse av oppslutningen om velfærdsstatens verdier og virkemidler*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Mishra, Ramesh (1999). *Globalization and the Welfare State*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Nørgaard, Asbjørn Sonne (2000). "Party Politics and the Organization of the Danish Welfare State, 1890-1920: The Bourgeois Roots of the Modern Welfare State", *Scandinavian Political Studies*, Vol. 23, No. 3, pp. 183-215.
- OECD (1994). *The OECD Jobs Study. Evidence and Explanations (I-II)*, Paris: OECD.
- OECD (2001). *Economic Outlook 69 (June)*, Paris: OECD.
- Petersen, Eggert, Ole Steen Kristensen, Knud-Erik Sabroe og Bo Sommerlund (1987). *Danskernes tilværelse under krisen bd. II: Studier i den politisk-psykologiske udvikling i Danmark 1982-86*, Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Pierson, Paul (1994). *Dismantling the Welfare State. Reagan, Thatcher and the Politics of Retrenchment*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Regeringen (1989). *Hvidbog om arbejdsmarkedets strukturproblemer*, København: Arbejdsministeriet.
- Rothstein, Bo (1994). *Vad bör staten göra?*, Stockholm: SNS Förlag.
- Sandmo, Agner (1991). "Presidential address: economists and the welfare state", *European Economic Review*, Vol. 35, No. 2, pp. 213-239.
- Svallfors, Stefan (1996). *Välfärdsstatens moraliska ekonomi*. Umeå: Boréa.
- Svensson, Palle og Lise Togeby (1986). *Politisk opbrud. De nye mellemlags græsrodsdeltagelse*, Århus: Politica.

- Udredningsudvalget vedrørende arbejdsmarkedets strukturproblemer (1992). *Rapport om arbejdsmarkedets strukturproblemer*, København: Udredningsudvalget.
- Udvalget om Personbeskatning (1992). *Rapport fra Udvalget om Personbeskatning I-II*, København: Statens Information.
- van der Brugge, Jimmy og Henning Voss (2003). "Mediernes dagsorden", kapitel 8 i Jørgen Goul Andersen og Ole Borre (red.), *Politisk Forandring. Værdipolitik og nye skillelinjer ved folketingsvalget 2001*, Århus: Systime.